

УДК 94 (477.7)

Коваль Геннадій Павлович (1968 р. н.). Закінчив історичний факультет Миколаївського ДПІ в 1991 році, психолого-природничий факультет Херсонського ДПУ у 2000 році, аспірантуру кафедри історії України історичного факультету Миколаївського ДПУ в 2002 році. Працює вчителем історії та географії Новософронівської ЗОШ Новоодеського району Миколаївської області. Тема кандидатської дисертації “*Діяльність органів міського самоврядування в галузі міського господарства, торгівлі й промисловості у кінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. (на прикладі Півдня України)*”.

ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ ЯРМАРОК В ОДЕСІ

Автор статті розглядає діяльність у місті Одеса Хрестовоздвиженського ярмарку, його результати, прізвища купців, перелік товарів, товарообіг, значення для міста, іноземного та російського купецтва.

Автор статьи рассматривает деятельность в городе Одесса Хрестовоздвиженской ярмарки, результаты, фамилии купцов, перечень товаров, товарооборот, значение для города, иностранного и российского купечества.

The author of the article examines activity in town Odessa to the fair of the Exaltation of the Cross, his results, last names of merchants, bill of goods, commodity turnover, value for a city, foreign and Russian the merchants.

У наш час економічних реформ в незалежній Україні виникає великий інтерес до діяльності ярмарків у містах Півдня України, причин відкриття, їх товарообігу, асортименту товарів, купецтва, відносин з органами міського самоврядування та адміністрацією міст.

Матеріал про ярмарки в дореформений період міститься у багатотомних працях “Історія СРСР” [1] та у фундаментальній праці українських істориків “Історія Української РСР” [2]. Велику увагу ярмаркам було приділено різними українськими істориками, зокрема, І.О. Гуржієм [3]. Автор звертався до вивчення діяльності миколаївських міських ярмарків у 1896-1903 роках [4] та вознесенських в 1860-х роках – на початку ХХ століття [5], участі в їх організації та діяльності міських дум цих міст. Однак ярмаркова торгівля вимагає подальшого дослідження, тому автор даної статті вирішив зупинитися на функціонуванні Хрестовоздвиженського ярмарку в Одесі.

Справою відкриття ярмарків в Одесі опікувався на початку ХІХ століття градоначальник де Ришельє. У 1803 році ним було отримано дозвіл на влаштування в Одесі двох ярмарків, призначено

для них час, зроблено оголошення про їх відкриття. Але на ярмарки приїздило купецтво в незначній кількості, тому перші одеські ярмарки скоро припинили свою діяльність [6].

Відкриттю в Одесі Хрестовоздвиженського ярмарку передувала велика робота керівництва міста та органів міського самоврядування по обґрунтуванню потреби в ньому. У жовтні 1834 року цій темі було присвячено статтю в книзі міністерства внутрішніх справ Російської імперії, потім Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором це клопотання, після обговорення в міністерстві внутрішніх справ та фінансів, було внесено в комітет міністрів Російської імперії та затверджено імператором Миколою І.

На думку авторів статті, розміщеної в книзі міністерства внутрішніх справ 1834 року, Одеса мала набагато менше зв'язків з внутрішніми районами Російської імперії, ніж було б потрібно. Це пояснено відокремленістю її степами від решти території Російської імперії, відсутністю зв'язків, знайомих в Одесі, страхів перед митницею, з іншої сторони, одеські купці не знали російської мови, у них всередині Російської імперії не було

ділових зв'язків та знайомств. У той час вважалося, що російські товари можуть стати відомими купцям в Одесі через спікерів купецьких кораблів та їх матросів, що ці товари у великій кількості підуть за кордон. Цей процес повинен привести до відкриття нових джерел промисловості, що давно залишалися не розробленими. В Одесі, фактично, було справжнє протиставлення російських та одеських купців, яке й потрібно було подолати з допомогою Хрестовоздвиженського ярмарку.

Хрестовоздвиженський ярмарок повинен був стати одним з головних ярмарків Півдня Російської імперії, після найближчих ярмарків у Харкові, Роменському, Успенському, що проходили влітку та восени, купці могли б їхати на ярмарок в Одесу [7].

Особливо відстоював ідею відкриття нового ярмарку градоначальник Одеси Левшин, який вважав його одним із способів для встановлення зв'язків між іноземними купцями, що приїздили в Одесу, та російськими торговцями [8].

Імператором Російської імперії Миколою I було дозволено заснування під Одесою ярмарку 14 вересня 1835 року терміном на два тижні. У зв'язку з часом відкриття в день Воздвиження Чесного Хреста, ярмарок названо Воздвиженським, Хрестовоздвиженським.

Відкриття Хрестовоздвиженського ярмарку мало принести подвійну користь як російським купцям, так і іноземним, які торгували в Одеському порту. Російські купці до 1835 року не привозили до Одеси багатьох своїх вітчизняних товарів, тому що правилами порто-франко не дозволено знову вивозити всередину Російської імперії товари, які не підлягали клеймуванню й тавруванню.

До 1835 року іноземні торговці не купували та не виписували російських товарів, тому що Одеса була далеко від місць їх виробництва, і вони зовсім не мали достатніх зв'язків всередині Російської імперії й не мали можливості виписувати в Одесу всі товари, які їм було потрібно і вигідно купувати. Всі ці незручності у торгівлі, товарообігу та контактах російських та іноземних торговців в Одесі й покликано виправити запланованому до відкриття Хрестовоздвиженському ярмарку.

Ярмарок заплановано відкрити під містом біля Херсонської міської застави, поза межею порто-франко. Всі товари російських торговців могли бути складовані на території ярмарку і в будь-який час відвезені всередину імперії без будь-яких доглядів, перевірок чи зупинок. На території ярмарку іноземні торговці могли вибирати для себе всі потрібні їм російські товари і потім їх перевозити в місто для відправлення морем в порти призначення. Російські торговці в очікуванні покупців на свої товари могли б щоденно приїздити в місто вибирати для себе потрібні іноземні товари та купувати їх без виконання всіх митних правил, форм та без оплати мита, всі ці дії повинні були виконувати господарі цих товарів. Також потрібно було здавати їм весь куплений товар не всередині порто-франко, а поза ним на території ярмарку.

Таким чином, російські купці оминали всі митні дії, такі "страшні" для торговців внутрішніх міст та губерній Російської імперії, але повністю знайомі й добре обізнані, звичні для торговців, що ведуть торгівлю в портових містах та порто-франко. Також було доречно одеським купцям мати на ярмарку зразки всіх іноземних товарів, які можуть бути куплені російським купцями, що відвідають Хрестовоздвиженський ярмарок.

Керівництвом Одеси заявлено про облаштування всіх зручностей для торгівлі та проживання торговців на ярмарку. Вжито заходів для побудови на ярмарковій площі гостинного двору або кам'яних лавок, які до 14 вересня 1835 року мали бути споруджені та з 1 вересня 1835 року віддані в оренду за найменшу ціну на користь Одеси.

Одеською міською думою було багато зроблено для доброї організації ярмарку: за місця для обозів та за пасовище для худоби не бралася платня, за рахунок міста мало відбутися спорудження криниць для водопою худоби, користування ними теж мало бути безкоштовним. Забезпечення торговців квартирами мало здійснюватися в будинках по обидва боки Гостинного двору. Бажаючі могли залишити на ярмарку свій непроданий товар в лавках, які було взято в оренду на тривалий час за помірну платню. Було запрошено всіх бажаючих торговців відкривати біля ярмаркового двору ресторани, кав'ярні, харчевні на час функціонування ярмарку. Також торговцям було обіцяно, що в міський дохід, крім плати за лавку, ніяких зборів та стягнень не буде збиратися. Засновниками Хрестовоздвиженського ярмарку підкреслено, що час його проведення не співпадає ні з яким ярмарком в південній частині Російської імперії, то ж не буде й комусь заважати своєю діяльністю. Керівництвом Одеси за дев'ять місяців до відкриття було проінформовано все купецтво Російської імперії та іноземних торговців і запрошено всіх до участі в ярмарку 14 вересня 1835 року [9].

7 вересня, за тиждень до відкриття, Одеською міською думою та іншим керівництвом міста було проінформовано громадськість про стан підготовки до першого ярмарку. Кам'яні лавки повністю закінчено та підготовлено до здачі в оренду для ведення торгівлі. На ділянці землі навколо ярмарку викопано дванадцять криниць для водопою худоби: шість для коней, чотири для рогатої худоби та дві для овець, для кожного виду худоби криниці позначено стовпами з відповідними написами. Торговцям було надано право зробити довільні пожертвування – внесок на користь міської думи, з огляду на виручку. Одеською міською думою для нагляду за торгівлею було призначено гласного Михайлова, обраного із місцевого купецтва в думу. На нього покладено справу розподілу найму торгових лавок. Гласний Михайлов повинен був знаходитися на місці ярмарку щоденно з 10 до 12 години, до повної роздачі в оренду всіх лавок [10].

Проведення першого ярмарку не повністю задовольнило очікування та надії жителів Одеси.

На ярмарок покладалися занадто перебільшені надії: приїзд купців із внутрішніх губерній імперії з доставкою значних партій товарів без попереднього ознайомлення з потребами нового ринку. Це було б можливим тільки після перебування на новому ярмарку декілька разів.

На першому в Одесі ярмарку розпродано більше четвертої частини привезених товарів. У перші дні були привезені такі товари: сталі й мідні речі тульських заводів, килими та інші шерстяні вироби фабрик Царства Польського, красні московські і турецькі товари, хутра і різні дрібні мануфактурні вироби на суму до 100 000 руб. Пізніше прибули ще московські купці з красними товарами на суму 18 000 рублів. Купцями було зайнято всі 15 номерів гостинного двору, навколо нього було виставлено на продаж різні речі для потреб простого народу: просте полотно й посуд, кожуки, кожушки та інші товари на суму понад 20 000 руб.

На деякій відстані від гостинного двору було розташовано ринок для продажу худоби, на який навколишніми поміщиками були пригнані власні заводські коні, вівці, барани та велика рогата худоба на суму приблизно до 85 000 руб.

Всього товарів і худоби було доставлено на 223 000 руб, продано: сталі, залізні і мідні речей – на 18 000 руб, красних товарів – на 12 500,

турецьких матерій та іншого – на 1 500, різних дрібних речей із навколишніх сіл – на 15 000, коней і худоби – на 18 000 руб, всього на суму – 65 000 руб.

Звичайно, результати товарообігу були невеликі, але Хрестовоздвиженський ярмарок являв собою досвід зближення одеських купців з іншими купцями та товаровиробниками Російської імперії. Російські купці в Одесі замовили на 1836 рік одеські товари для подальшого їх перевезення всередину імперії, а одеські зробили замовлення на товари російських купців. Таким чином, контакти та товарообіг призвели до взаємного ознайомлення одеського та російського купецтва з товарами. Для населення міста головним було, щоб товари були високої якості [11].

Другий Хрестовоздвиженський ярмарок в Одесі було відкрито 14 вересня, закінчено 1 жовтня 1836 року. Було привезено товарів на суму 317 200 руб, а продано – на 106 358 руб. Таким чином, зростання привозу товарів у 1836 році порівняно з 1835 роком становило 94 200 руб, а продаж збільшився на 41 358 руб.

Особливістю ярмарку 1836 року була відсутність хутряних товарів, хоча на них міг би бути попит. Головні привізні статті залишилися ті ж самі, хоча на другий ярмарок вперше привезено золото, срібні та брильянтові вироби [12]. Наведемо дані перших восьми ярмарків [13].

Таблиця 1

Рік та номер ярмарку	Привезено товарів (руб)	Продано товарів (руб)
1835, перший	Близько 223 000	65 000
1836, другий	317 200	106 358
1837, третій	468 200	179 800
1838, четвертий	429 200	192 700
1839, п'ятий	693 200	181 020
1840, шостий	242 283 руб сріблом, або 847 990,5 руб асигнаціями.	62 426 руб сріблом, або 218 491 руб асигнаціями
1841, сьомий	369 001 руб сріблом	50 114 руб сріблом
1842, восьмий	290 685,63 руб сріблом	43 314,48 руб сріблом

У середу 14 вересня 1838 року о 13 годині після здійснення молебню було відкрито четвертий Хрестовоздвиженський ярмарок. В перший день було зайнято вже 12 лавок, у 1837 році за всі тижні – тільки 15 лавок. Перед відкриттям два тижні стояла дощова погода. На ярмарку продавалися московські ювелірні вироби, речі церковного вжитку, тульські металеві вироби, хутряні товари, тканини, килими, взуття, кожуки, картини, дерев'яний посуд, селянські вироби, бакалійні товари, всього на суму 429 200 руб. Коні й велика рогата худоба були представлені в дуже малій кількості через дощову погоду. Товарів на цьому ярмарку було продано на суму 192 700 руб [14].

У 1838 році порівняно з 1837 роком було привезено товарів менше на 39 000 руб, а продано більше на 12 900 руб. У порівнянні з 1836 та 1837 роками привіз та продаж товарів стали набагато значнішими. Дощова погода в першій половині вересня 1838 року призвела до значного зменшення привозу тульських виробів і російських мануфактурних товарів, хоча вони були середньої якості; вочевидь

добре йшла торгівля московськими золотими й срібними виробами, хутряними товарами та простими селянськими виробами, яких на ярмарку 1838 року продано близько половини із привезеної кількості [15].

14 вересня 1840 року о 12 годині молебнем було відкрито шостий Хрестовоздвиженський ярмарок. На відкритті було присутнє вище керівництво Одеси – військовий губернатор, міський голова і ярмаркове купецтво. На шостий ярмарок привезено набагато більше товарів, ніж на п'ятий в 1839 році. Майже всі номери гостинного двору були зайняті, й поза ним влаштовані ряди з простими виробами. Прибули й зайняли місця московські купці Губкін і Невежин із срібними речами, гості з Тули – зброярі брати Мансурови, купець Шешлаков з тульськими виробами, київський купець Санін з галантерейними товарами, іноземні купці Фіота та Стироль, мінський мешканець Каркан з картинами й візерунками, селяни з Володимирської губернії Єгор Одинцов та Гурій Варлам і казанський татарин Фахріжім Бік-Бау-Чумак з російськими та турецькими мануфактурними товарами, харківський

купець Скринников, з Курської губернії Федір Руденко і Гаврило Дорошенко з селянськими виробами [16]. Всього на цьому ярмарку привезено товарів на суму 242 283 руб сріблом, а продано – на суму 62 426 руб [17].

Порівнюючи товарообіг Хрестовоздвиженського ярмарку в 1840 році та в попередні роки, слід відмітити, що коло його діяльності, перелік товарів, товарообіг постійно розширювався. Цей ріст об'євів мати великі наслідки в майбутньому в діяльності ярмарку [18]. Восьмий Хрестовоздвиженський ярмарок було відкрито 14 вересня 1842 року. Всі номери гостинного двору зайнято російськими купцями з внутрішніх районів Російської імперії [19].

На ярмарок привезли срібні вироби московські купці Губін та Небезин, срібні, золоті й брильянтові речі – київський купець Олександр Бемхін, залізні

вироби – тультський зброяр Мансуров, хутра – ніжинський грек Кліца, московський купець Павлов і рильський купець Резатовський, халати – нижегородський татарин Савінов, сукна – підполковник Лужковський, кожухи – харківський купець Скринников, селянин Ф. Руденко, тканини – татарин А. Мазгіт, вату – одеська фабрика Кларі, суздальські товари – одеський купець Богуненко, хутряні товари – одеські купці Павло Ростовцев, Андрій та Федір Михайлови, картини та візерунки – київський купець Бельхін, одеський купець Лупарев, селянські вироби – купець з Одеси Марков. Всього на цей ярмарок було привезено товарів на суму 290 685,63 руб, а продано – на 43 314,48 руб [20].

14 вересня 1853 року відкрито дев'ятнадцятий Хрестовоздвиженський ярмарок. Наведемо прізвища купців та привезені ними товари, суми – в рублях сріблом [21].

Таблиця 2

Прізвище купця та його місце проживання	Назва товару	Вартість привезеного товару (в рублях сріблом)	Вартість проданого товару (в рублях сріблом)
Сергій Гублік, московський купець	Золоті та срібні вироби	100 000	20 000
Левандовський, комісіонер	Металічне срібло. Фабрика Генігера та компаньйонів	21 000	3 000
Штрап, комісіонер	Накладне срібло. Фабрика Фраже	18 000	6 000
Франц Щепановський, купець	Вироби із нейзльбера	2 500	650
Мануїл Хаджасв, син нахичеванського купця	Кавказьке срібло і різні товари	2 000	800
Петро Хаджасв, нахичеванський міщанин	Кавказьке срібло і різні товари	800	200
Брати Мансурови, тультські зброярі	Металічні скобяні вироби	10 000	6 000
Кравченко, одеський купець	Металічні скобяні вироби	9 000	4 500
Єфим Гучков, московський купець	Бухарські товари	5 000	1 000
Даїч Залпов, одеський купець	Бухарські товари	5 000	1 300
Нембай Хасанові, кишинівський купець	Бухарські товари	8 500	1 200
Камергер Скаржинський, власна фабрика	Сукно	700	500
Підполковник Луповський, власна фабрика	Сукно	2 000	1 200
Брати Баутьєви, почесні громадяни	Хутро	30 000	5 000
Івана Ващенко, одеський купець	Хутро	75 000	15 000
Дмитро Токарев, одеський купець	Мануфактурні товари, хутро та інші товари	10 000	5 000
Ващенко, одеський купець	Мануфактурні товари, хутро та інші товари	30 000	5 500
Андрій Куракін, селянин генерала Бутурліна	Галантерейні товари	2 000	1 000
Горшков, селянин генерала Бутурліна	Галантерейні товари	1 000	600
Олександр Єрофєєв, Троїцько-Мавський міщанин	Галантерейні товари	2 000	1 600
Лапін, державний селянин	Кам'яний і столярний посуд	2 000	300
Гаврило Маркова, одеський купець	Ікони, металічні речі, російські книги та іграшки	10 000	5 000
Франц Щепанський, купець	Польські книги	3 000	400
Микола Шишманов, одеський купець	Кожухи і малоросійські полотна	5 000	2 500
Федор Фадєєв, син одеського купця	Кожухи і малоросійські полотна	1 900	950
Ілля Мелентєєв, Сидір Ларіонов, одеські купці	Овчинні кожухи	1 300 1 200	900 800

Отже, перелік постачальників товарів на ярмарок дає можливість визначити їх географію. Купці приїжджали до Одеси з Москви, С.-Петербурга, Кишинева, Києва, Нахичевані (Ростов-на-Дону), Нижнього Новгороду та інших міст, але найбільше

було їх з Одеси. Товарообіг дев'ятнадцятого ярмарку був більшим минулорічних, але меншим в порівнянні з іншими попередніми роками.

Наведемо дані торгівлі на ярмарку за 10 років [22].

Таблиця 3

Рік проведення та номер ярмарку	Привезено товарів (руб)	Продано товарів (руб)
1844, десятий	280 200	79 800
1845, одинадцятий	263 800	58 580
1846, дванадцятий	299 300	78 950
1847, тринадцятий	331 000	93 930
1848, чотирнадцятий	398 300	134 700
1849, п'ятнадцятий	428 500	147 900
1850, шістнадцятий	430 700	142 060
1851, сімнадцятий	384 830	111 030
1852, вісімнадцятий	398 500	120 320
1853, дев'ятнадцятий	395 800	113 850

Асортимент товарів за ці роки майже не відрізнявся. Особливим попитом користувалися московські срібні й золоті вироби, які відзначалися вишуканістю і майстерністю виконання, та хутряні товари. Попитом на ярмарку користувалися залізні, селянські вовняні та шкіряні вироби, книги, ікони, хутра, срібні й золоті речі московських та петербурзьких фабрикантів, збіжжя. Але збут худоби був невдалий, а корма дорогі, і цю статтю торгівлі на ярмарку незабаром було відмінено. В Одесі склалася традиція їздити всією сім'єю з дітьми на ярмарок за пряниками та дарувати їх слугам. Природною перешкодою для проведення ярмарків кожного року були постійні вітри у вересні, що піднімали величезний пил і заважали торгівлі товарами.

Таким чином, Хрестовоздвиженський ярмарок в Одесі свідчив про поширення нестационарної торгівлі на Півдні України у середині XIX ст., що

свідчило про зростання ваги внутрішнього ринку. Цей ярмарок, який проходив поза межами міста, у певній мірі виконав своє початкове завдання – полегшення збуту сільськогосподарської продукції товаровиробниками, які не бажали заїжджати до Одеси, проходити огляд на межі порто-франко, та залучення фабричних товарів з внутрішніх губерній Російської імперії. Закордонні купці в ярмарку участі не брали. Ярмаркова торгівля приносила місту прибуток від 800 до 1 000 руб сріблом. Особливий вплив ярмарку на життя міста Одеси вилився у відкритті руху диліжансів, або омнібусів, що перевозили відвідувачів, які не мали своїх екіпажів [23]. Проте надії зблизити за допомогою Хрестовоздвиженського ярмарку російське купецтво внутрішніх губерній з одеським іноземним купецтвом не справилися, ярмарок набув іншого, простонародного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. История СССР с древнейших времен до наших дней. – Т. IV. Назревание кризиса крепостного строя в первой половине XIX в. – М.: Наука, 1967. – С. 24-27.
2. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 17-21, 24-27, 308-310.
3. Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60-90-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 48-57.
4. Коваль Г.П. Діяльність миколаївських міських ярмарків та Миколаївська міська дума і управа в 1896-1903 роках // Гуманітарно-економічні дослідження. – Т. IV. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2007. – С. 236-243.
5. Коваль Г.П. Вознесенські міські ярмарки та Вознесенська міська дума в 1860-х – на початку XX століття // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Вип. 26. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – С. 179-187.
6. Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 176.
7. Одесский вестник (далі – ОВ). – 1835. – 12 января.
8. Одесса 1794-1894. – С. LV.
9. ОВ. – 1835. – 5 января.
10. Там само. – 1835. – 7 сентября.
11. Там само. – 1835. – 19 октября.
12. Там само. – 1836. – 24 октября.
13. ОВ. – 1838. – 12 октября; 1840. – 5, 9 октября; 1842. – 7 октября.
14. Там само. – 1838. – 17 сентября.
15. Там само. – 1838. – 12 октября.
16. Там само. – 1840. – 18 сентября.
17. Там само. – 1840. – 5 октября.
18. Там само. – 1840. – 9 октября.
19. Там само. – 1842. – 16 сентября.
20. Там само. – 1842. – 7 октября.
21. Там само. – 1853. – 22 октября.
22. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края А.А. Скальковского. – Б.м., б.в., 1855. – С. 44-45.
23. Одесса 1794-1894. – С. 189.